

دانشگاه فردوسی مشهد
دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی

پایان نامه می کارشناسی ارشد

گروه آموزشی تاریخ

کرایش ایران اسلامی

تأثیر و احیای فرهنگ ایران باستان در عهد آل بویه

استاد راهنما:

دکتر محمد تقی ایمان پور

استاد مشاور:

دکتر علی یحیایی

نگارش:

زهرا جهان

تابستان ۱۳۹۱

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

با احترام، تقدیم به دو کوه‌کران بهای زندگی ام:
روان پاک پدر عزیزم که با زندگی و عروج ملکوتی خود، درس بزرگ ایثار و انسانیت را به من آموخت و
مادر صبور و مهربانم که عاطفگی سرشار و کرمای امیدبخش وجودش، پس از ذات مقدس پروردگار، بهترین
حامی و پشتیبانم است.

سپاس گزارى:

در آغاز پس از حمد و سپاس بى گران پروردگار که موبت هاى فراوانى از جمله علم آموزى و هم نشينى با هروان علم و دانش ارزانى ام نمود؛ لازم مى دانم از تمامى اساتيد گران قدر گروه تاريخ دانشگاه فردوسى مشهد که در طول هفت سال تحصيل در محضر اين بزرگواران، آموزه هاى فراوانى از ايشان فراگرفتم به ويژه دو استاد فرزانه و ارجمندم جناب آقاى دکتر محمد تقى ايمان پور و جناب آقاى دکتر على سجيدانى که با حسن خلق، دقت نظر، راهنمايى ها و توصيه هاى عالمانه و ارزنده خود در انجام اين پژوهش و بهبود هر چه ميش تر آن يارى ام نمودند؛ همچنين خانواده عزيزم که با صبورى و مهربانى بهترين شرايط را براى تحصيلم فراهم نمودند و دوستان نيكو صفتيم که همواره حامى و پشتيبانم بودند؛ صميانه شکر و قدر داني نمايم.

دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی
فرم چکیده پایان‌نامه به زبان فارسی

نام خانوادگی دانشجو: جهان	نام: زهرا
استاد راهنما: دکتر محمدتقی ایمان‌پور	استاد مشاور: دکتر علی یحیایی
دانشکده: ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی	رشته: تاریخ
گرایش: ایران اسلامی	مقطع: کارشناسی ارشد
تاریخ دفاع: ۱۳۹۱ / ۶ / ۲۸	تعداد صفحات: ۲۰۲
عنوان پایان‌نامه: تأثیر و احیای فرهنگ ایران باستان در عهد آل‌بویه.	
کلید واژه‌ها: ایران، آل‌بویه، فرهنگ، آداب و سنن ملی، تأثیر پذیری و بازیابی.	
چکیده:	
<p>به دنبال فتح ایران توسط عرب‌های مسلمان و گرویدن اکثریت ایرانیان به دین اسلام، فرهنگ ایرانی به شدت دچار تغییر و دگرگونی گردید. هرچند بخشی از سنن و آداب ایرانی توانست در کنار ارزش‌های جدید دینی در میان مردم به حیات خود ادامه دهد؛ اما به دلیل حاکمیت عرب‌ها بر ایران، دیگر امکان تبلور آن سنت‌ها در میان فرمانروایان عرب و یا نمایندگان آن‌ها در ایران وجود نداشت. اما به تدریج با روی کار آمدن حکومت‌های محلی در ایران که از استقلال بیش‌تری برخوردار بودند، توانستند در بازیابی و اشاعه فرهنگ و سنت‌های باستانی ایرانی بکوشند و آل‌بویه از جمله خاندان‌هایی بود که در این رابطه نقش عمده‌ای داشتند. اگرچه دوران اقتدار آنان کوتاه بود، ولی ثمره حکومتشان در همین مدت کوتاه، احیای بعضی از سنن و فرهنگ ملی ایران باستان بود. لذا در این پژوهش تلاش بر این است تا با استخراج اطلاعات از منابع و پژوهش‌ها و با استفاده از رویکرد تاریخی و روش تحلیلی و توصیفی، وضع فرهنگ ایرانیان در عهد آل‌بویه که به شدت متأثر از فرهنگ ایران باستان بوده است، مورد بررسی دقیق‌تر قرار گیرد و میزان و زمینه‌های تأثیرپذیری آنان از فرهنگ باستانی ایران تعیین گردد.</p>	
امضاء استاد راهنما	

فهرست مطالب

مقدمه ۱۰

فصل اول: نگاهی به تاریخ سیاسی حکومت آل بویه

۱- آل بویه پیش از تشکیل حکومت ۲۷

۲- آل بویه در فارس ۲۹

۱- ۲. عمادالدوله ۲۹

۲- ۲. عضدالدوله ۳۰

۳- ۲. شرفالدوله ۳۳

۴- ۲. صمصامالدوله ۳۴

۵- ۲. بهاءالدوله ۳۵

۶- ۲. سلطانالدوله ۳۵

۷- ۲. ابوکالیجارمرزبان ۳۶

۸- ۲. عزالملوک ۳۷

۳- آل بویه در جبال ۳۷

۱-۳. رکنالدوله ۳۷

۲-۳. مؤیدالدوله ۳۸

۳-۳. فخرالدوله ۳۹

۴-۳. مجدالدوله ۳۹

۴- آل بویه در عراق ۴۱

۱-۴. معزالدوله ۴۱

۲-۴. عزالدوله ۴۲

۳-۴. عضدالدوله ۴۳

۴-۴. صمصامالدوله ۴۳

۵-۴. شرفالدوله ۴۳

۶-۴. بهاءالدوله ۴۳

- ۴-۷. سلطان الدوله ۴۴
- ۴-۸. مشرف الدوله ۴۴
- ۴-۹. جلال الدوله ۴۴
- ۴-۱۰. ابوکالیجار مرزبان ۴۵
- ۴-۱۱. ملک الرحیم ۴۵
- ۵ - عوامل اصلی ضعف و فروپاشی حکومت آل بویه ۴۶

فصل دوم: عوامل و زمینه های مؤثر در حفظ، انتقال و احیای فرهنگ باستانی ایران در سده های نخستین اسلامی

- ۱ - نقش دیلمیان و شرایط جغرافیایی سرزمین دیلم ۴۸
- ۲ - شرایط سیاسی نهاد خلافت ۵۳
- ۳ - تأثیر افکار و عملکردهای حکومت‌های محلی ایران در عصر اسلامی ۶۰
- ۳-۱. طاهریان ۶۱
- ۳-۲. صفاریان ۶۳
- ۳-۳. سامانیان ۶۴
- ۳-۴. زیاریان ۶۵
- ۴ - نقش زرتشتیان و موبدان ۶۷
- ۵ - نقش خاندان‌های قدیمی ایران ۶۹
- ۶ - وجود آثار و ابنیه باستانی ایران ۷۲

فصل سوم: اقدامات حکام آل بویه در احیای میراث باستانی ایران و تداوم اندیشه ایران شهری

- ۱ - نسب‌سازی و تلاش در رساندن نسب خود به ساسانیان ۷۷
- ۲ - تلاش برای پیوند بین دین و دولت (منشأ الهی سلطنت) ۸۰

- ۳ - تلاش برای استمرار آداب و رسوم ایرانی ۸۵
- ۳-۱. آداب و تشریفات درباری ۸۵
- ۳-۲. برگزاری آیین و جشن‌های ملی ۹۱
- ۳-۳. برقراری و به‌کارگیری سنت و شیوه‌های قدیمی مجازات مجرمان ۹۵
- ۴ - انتخاب شعار عدالت محورانه شاهان ایران باستان ۹۶
- ۵ - تقلید از فرمانروایان ایرانی در توجه به عمران و آبادی ۱۰۰
- ۵-۱. عمران و آبادی در فارس ۱۰۰
- ۵-۲. عمران و آبادی در بغداد و خوزستان ۱۰۳
- ۵-۳. عمران و آبادی در جبال ۱۰۴
- ۶ - ایجاد امنیت ۱۰۴
- ۷ - اطلاع و نظارت بر امور و کارگزاران حکومتی ۱۰۶
- ۸ - استفاده از القاب و اسامی ایرانی در نام‌گذاری خود و فرزندان ۱۰۸
- ۹ - ضرب سکه و نشان‌های یادبود (مدال) با علائم و مضامین باستانی ۱۱۲
- ۱۰ - بازدید نمادین از تخت جمشید و ایجاد کتیبه ۱۱۵

فصل چهارم: به‌کارگیری و رواج نمادها و نشانه‌های فرهنگ باستانی ایرانی در عهد آل بویه

- ۱ - آداب و رسوم ۱۲۱
- ۱-۱. اعیاد و جشن‌ها ۱۲۲
- ۱-۲. عزا و سوگواری‌ها ۱۲۳
- ۱-۳. آیین ازدواج ۱۲۷
- ۱-۴. خوراک ۱۳۰
- ۱-۵. پوشاک ۱۳۲
- ۱-۶. تفریحات و سرگرمی‌ها ۱۳۶

- ۲ - خط و زبان..... ۱۴۰
- ۱-۲. زبان فارسی..... ۱۴۱
- ۲-۲. خطوط ایرانی..... ۱۴۳

- ۳- علم و ادب..... ۱۴۴
- ۱-۳. نجوم و ریاضیات..... ۱۴۹
- ۲-۱. فلسفه..... ۱۵۰
- ۳-۳. پزشکی..... ۱۵۱
- ۴-۳. تاریخ..... ۱۵۲
- ۵-۳. جغرافیا..... ۱۵۴
- ۶-۳. اخلاق..... ۱۵۵
- ۷-۳. شعر..... ۱۵۷
- ۸-۳. علوم دینی..... ۱۵۷

- ۴ - صنعت و هنر..... ۱۵۸
- ۱-۴. معماری..... ۱۵۸
- ۲-۴. فلزکاری..... ۱۶۵
- ۳-۴. بافندگی یا نساجی..... ۱۶۸
- ۴-۴. سفال سازی..... ۱۶۹
- ۵-۴. مجسمه سازی و گچ کاری..... ۱۷۱
- ۶-۴. خوش نویسی..... ۱۷۱

- نتیجه گیری..... ۱۷۴
- پیوست ها..... ۱۷۶
- کتاب نامه..... ۱۸۹

مقدمه

تشکیل حکومت آل‌بویه در آغاز قرن چهارم هجری قمری، بین سال‌های ۳۲۲ تا ۴۴۸ ه.ق. نقطه‌ی عطفی در تاریخ ایران و اسلام به‌شمار می‌آید. سعی و تلاش حکام آل‌بویه در جهت کسب استقلال سیاسی، بازیابی و اشاعه‌ی فرهنگ و هویت ایرانی، سبب شده‌است که بسیاری از پژوهشگران آن را فصل نوینی برای تاریخ و فرهنگ ایران بدانند. آل‌بویه اگر نه به‌اندازه‌ی صفویان ولی مقدم بر آنان در شکل‌گیری هویت ایرانی بعد از اسلام سهمیم بودند و در پیوند دادن اندیشه‌های ایرانی - اسلامی ایفای نقش کردند.

ایرانیان که از دیرباز پرچم‌دار برپایی فرهنگ و تمدنی گران‌سنگ بودند، توانستند در طول تاریخ با تکیه بر هویت خویش در برابر حوادث سخت و سهمگین تاریخی، مقاومت کرده و صلابت و استحکام خویش را حفظ نمایند. این ماندگاری برآمده از فرهنگ پربار ایرانیان بوده‌است. یکی از رخداد‌های بزرگ تاریخ ایران زمین، تهاجم عرب‌های مسلمان به ایران از حدود سال ۱۳ ه.ق. و تصرف این سرزمین در طی سال‌های بعد می‌باشد. این رویداد موجب پیامدهای شگرفی در تاریخ ایران زمین گردید که از مهم‌ترین این پیامدها، تغییر دین، پایان یافتن استقلال ملی و متزلزل شدن فرهنگ ایرانی در سده‌های اول هجری قمری بود.

باگرویدن تدریجی اکثریت ایرانیان زرتشتی به دین اسلام، در زمینه‌ی آداب و سنن آنان دگرگونی عظیمی رخ داد. به‌عبارت دیگر این تغییر دین به‌معنای پذیرش جنبه‌هایی از رفتارها، عادات و سلیقه‌هایی بود که یک ایرانی مسلمان را از یک غیرمسلمان متمایز می‌کرد. از طرف دیگر تعصبات قومی و نژادی عرب‌های مسلمان و برکناری ایرانیان از صحنه‌ی سیاست در سده‌های نخستین تسلط آنان بر ایران، مانع از اشاعه‌ی برخی از آداب و عادات گذشته‌ی ایرانی شده‌بود. لذا هنگامی که خلافت عباسی در قرن سوم و چهارم ه.ق. دچار ضعف و انحطاط گردید، اندیشه‌ی ایجاد یک دولت قدرتمند و احیای میراث باستانی ایران در بسیاری از اقوام ایرانی رواج یافت که حاصل آن تأسیس دولت‌هایی چون طاهریان، صفاریان، سامانیان، زیاریان و بویه‌یان بود. در این میان، حکام آل‌بویه با استفاده از توان‌مندی‌های نظامی و مقتضیات زمان به‌مراتب بهتر از دیگر حکومت‌های محلی از امکانات سود جستند و به دستاوردهای قابل توجهی

در این زمینه دست‌یافتند که بازیابی و اشاعه‌ی فرهنگ و هویت ایرانی و رهایی بخشیدن آداب و رسوم ایرانی از خطر نابود شدن، یکی از مهم‌ترین دستاوردهای حکومت آنان بود. دوران حکومت آنان هرچند کوتاه بود؛ اما در همین مدت کوتاه با تضعیف خلفای عباسی، زمینه را برای بسط و گسترش فرهنگ ایرانی فراهم کردند. بنیان‌گذاران این سلسله با اتکا به قدرت نظامی و با بهره‌برداری از آداب و سنن ملی و مقتضیات زمان، یکی از مهم‌ترین حکومت‌های مستقل و نیرومند ایرانی بعد از اسلام را تأسیس کردند و بر بخش‌های وسیعی از سرزمین ایران و عراق تسلط یافتند. خلافت عباسی را به آخرین درجه‌ی ناتوانی و بی‌اختیاری رساندند، شاهنشاهی را در برابر خلافت، تشیع را در مقابل تسنن و آداب و سنن ملی را در برابر آداب و سنن عربی برپا و تقویت کردند و دستاوردهای علمی و فرهنگی درخشانی را تقدیم بشریت نمودند. هرچند نمی‌توان تمامی پیشرفت و شکوفایی فرهنگ ایران در سده چهارم ه.ق. را مدیون امرای آل‌بویه دانست؛ اما بی‌تردید روحیه تساهل و تسامح مذهبی حکام آل‌بویه، داشتن وزرایی دانشمند و فاضل و تعلقاتی که حکام آل‌بویه و وزرای آنان به فرهنگ ایرانی و گذشته‌ی خود داشتند، در شکوفایی فرهنگ این عصر نقش بسیار داشت.

بررسی این موضوع، پرسش‌های زیادی را مطرح ساخت که سعی شد با رویکرد تاریخی و روش تحلیلی و توصیفی به آن‌ها پاسخ داده‌شود. پرسش‌هایی مانند این سؤال که وضع فرهنگ ایران در عهد آل‌بویه به چه صورت بوده‌است؟ در مقایسه با دوره باستان چه تغییراتی در زمینه‌ی فرهنگ ایران در عهد آل‌بویه به وجود آمد؟ فرهنگ ایران عصر آل‌بویه در چه مسائل یا زمینه‌هایی از فرهنگ ایران باستان تأثیر پذیرفت؟ نقش حکام آل‌بویه در بازیابی و اشاعه‌ی فرهنگ ایرانی به چه صورت بوده‌است؟ دلایل چنین تأثیرپذیری و احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه چه بود؟ مهم‌ترین اهدافی که از طرح این مسأله می‌توان دنبال کرد، عبارتند از: ۱- ارائه تصویر کاملی از وضعیت و تحولات فرهنگی ایران در عهد آل‌بویه. ۲- روشن ساختن تأثیرات فرهنگی ایران باستان در دوره‌ی مورد نظر.

در روند این پژوهش از منابع و مآخذ متعددی استفاده و سعی شده‌است تقریباً تمامی گونه‌های منابع و مآخذ موجود، مورد توجه قرار بگیرند. بخشی از متون مورد استفاده در این پژوهش، آثار و نوشته‌های مورخان و عالمان این عصر بود. اما مفقود شدن بسیاری از منابع اختصاصی این عصر مانند کتابی *درمختصر اخبار آل‌بویه* نوشته‌ی ابو‌محمد حسن بن علی نانا، *تاریخ ثابت بن سنان*، کتاب *التاجی فی اخبار بنی بویه* نوشته‌ی ابراهیم هلال صابی، مجلد دوم کتاب *تکمله تاریخ طبری* و عدم چشم‌انداز روشن از امور اجتماعی و فرهنگی در منابع موجود، از مشکلات نگارش و پژوهش حاضر بود. زیرا در بررسی‌های تاریخی ایران به‌ویژه در سده‌های

گذشته، بیش از آن که به جنبه‌های اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی جامعه توجه شود، بیش‌تر به اوضاع و تحولات سیاسی اهمیت داده شده‌است. به‌همین خاطر تحقیق و بررسی در این‌گونه موارد، اغلب دشوارتر از تاریخ سیاسی حکومت‌ها است. با توجه به این‌که اطلاعات منسجمی در منابع تاریخی عصر آل‌بویه درباره‌ی موضوعات اجتماعی و فرهنگی وجود نداشت، مطالعه و استفاده از تمام کتاب‌های عصر آل‌بویه اعم از تواریخ، کتاب‌های ادبی، جغرافیای تاریخی، سفرنامه‌ها، سرگذشت‌نامه‌ها و مانند آن مورد استفاده واقع شد. بنابراین کثرت منابع و پراکندگی اطلاعات، دشواری بسیاری در مرحله‌ی جمع‌آوری مطالب ایجاد کرد.

از دیگر دشواری‌های پژوهش حاضر، وسیع بودن کار از نظر گستره‌ی زمانی و مکانی بود. زیرا در سده‌های نخستین اسلامی، تاریخ و فرهنگ ایرانی - اسلامی به اندازه‌ای به هم پیوسته و درهم آمیخته بودند که برای درک فرهنگ و تمدن ایران در عصر آل‌بویه، علل و عوامل اصلی تحولات و تأثیرپذیری آن، ناگزیر به شناخت و بررسی سرچشمه‌های عناصر فرهنگی در ایران پیش از اسلام و فرهنگ عربی سده‌های نخستین بود. به‌همین منظور برای روشن شدن و ارتباط دادن این مسائل باید درباره موضوعات گوناگون در زمان آل‌بویه و دست‌کم حکومت‌هایی که از ورود اسلام تا زمان آنان حکومت کرده‌بودند، مطالعات کافی انجام می‌شد.

در هر حال اگرچه در خصوص تاریخ سیاسی و تمدنی آل‌بویه در منابع و تحقیقات، مطالب زیادی وجود دارد و مقالاتی در قالب بحث‌های کلی نوشته شده‌است؛ ولی اکثر اطلاعاتی که در این آثار تدوین شده صرفاً توصیف وضعیت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی ایران در عصر آل‌بویه آن هم به‌صورت پراکنده و مختصر است. چنان‌که در کتاب‌هایی چون *آل‌بویه و اوضاع اجتماعی زمان ایشان* نوشته‌ی علی اصغر فقیهی، *دیلمیان در گستره تاریخ* نوشته‌ی پروین ترکمنی آذر، *تاریخ تحولات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی ایران در عصر آل‌بویه* نوشته‌ی محمدرویگر، با همه اهمیتی که دارند ولی به‌دلیل گستردگی موضوع، فقط قسمت کوتاهی را به فرهنگ اختصاص دادند. همچنین داده‌های آنان بیش‌تر توصیفی است تا تحلیلی. مقالات و کتاب‌هایی نیز چون *احیای فرهنگی در عهد آل‌بویه* نوشته‌ی جوئل کرمر، *معماری ایران در عهد آل‌بویه* نوشته‌ی میترا آزاد، *حیات علمی در عصر آل‌بویه* نوشته‌ی غلام‌رضا فدایی، *نوزایی پادشاهی ایران در عصر آل‌بویه* نوشته‌ی هربرت بوسه، تنها به بخشی از فرهنگ توجه کردند و اختصاصاً به تمام مسائل فرهنگی این عصر نپرداخته‌اند. هرچند در برخی از این آثار به‌صورت پراکنده و کلی به برخی از جنبه‌های تأثیر و احیای فرهنگ باستانی ایران در عهد آل‌بویه اشاره شده‌است؛ اما تا کنون کار مستقل و جامعی جهت روشن کردن تمام ابعاد فرهنگ آل‌بویه و

تأثیرپذیری آن از فرهنگ ایران باستان نشده است. لذا در این پژوهش تلاش بر این است که به بازیابی و تأثیرپذیری فرهنگ ایران باستان در دوره‌ی آل‌بویه پرداخته شود.

برای انجام این پژوهش سعی شده است موضوعات در قالب چهار فصل بررسی شود. فصل اول دربرگیرنده‌ی تاریخ سیاسی حکومت آل‌بویه است. در این فصل برای آشنایی با حکومت و فرمانروایان آل‌بویه سعی شد به صورت مختصر، وضعیت سیاسی این حکومت از آغاز تا انجام مورد بررسی قرار گیرد و براساس شواهد و مدارک تاریخی، محدوده‌ی زمانی برآمدن و چگونگی پیدایش، نواحی تحت سلطه، اقتدار و زوال حکومت آن‌ها بیان شود.

در فصل دوم مهم‌ترین عوامل حفظ، انتقال و گرایش به فرهنگ ایران باستان در سده‌های نخستین اسلامی مورد بحث قرار می‌گیرد. چراکه با ظهور اسلام و سقوط ساسانیان، ایرانیان هرچند استقلال سیاسی خود را از دست دادند؛ اما چون در مقابل عرب‌ها دارای بینش بیش‌تر و فرهنگ عالی‌تر بودند، استقلال فکری خود را حفظ کردند و هر زمان که فرصت می‌یافتند آن را نمایان می‌کردند. حتی در دورانی که از صحنه سیاست برکنار بودند، دست از کوشش علمی و فرهنگی برنداشتند و پیوسته آثاری از خود نمودار می‌ساختند. بنابراین در این فصل سعی شد برخی از مهم‌ترین عوامل و عناصری که باعث شده آثار فرهنگی ایرانیان در آن دوره‌های آشفته‌گی و اضطراب از دستبرد حوادث مصون بماند و به دوره‌های بعد به‌ویژه عصر آل‌بویه برسد، اشاره شود.

در فصل سوم پس از معرفی اقدامات و تدابیر حکام آل‌بویه در زمینه‌ی احیای و تداوم میراث ملی، دلایل چنین نگرش و اقدامات آنان در بازیابی و اشاعه‌ی هویت و فرهنگ ایرانی اشاره شده است. چراکه بدون بررسی سیاست‌ها و اقدامات خاندان بویه که یکی از مهم‌ترین کارگزاران تغییرات در جامعه بودند، نمی‌توان میزان تأثیرپذیری فرهنگ این عصر را از فرهنگ باستانی ایران ارزیابی کرد. حکام آل‌بویه با آن‌که مسلمان بودند اما در احیای و بازیابی فرهنگ ایرانی نقش عمده‌ای بر عهده داشتند. این امر از سوی آنان و با یک سری اقدامات سیاسی، دینی، فرهنگی انجام شد که در این فصل به برخی از مهم‌ترین آن‌ها اشاره می‌شود.

در فصل چهارم که فصل پایانی این پژوهش است، سعی شد ضمن توصیف کوتاهی از برخی از عناصر و مؤلفه‌های فرهنگی ایران در قرن چهارم ه.ق. به نمادها و نشانه‌هایی از تأثیر فرهنگ باستانی در آن مسائل اشاره شود. هرچند حکام آل‌بویه و اکثریت ایرانیان در آن زمان مسلمان بودند و شعایر اسلامی را پاس می‌داشتند؛ اما در بازیابی و اشاعه‌ی فرهنگ ایرانی سخت پای می‌فشردند. علی‌رغم این‌که قسمت عمده‌ی فرهنگ عصر آل‌بویه به ایران باستان و سنت‌های ساسانیان مدیون بود، اما آنان نه تقلید کننده صرف از فرهنگ ایران باستان بودند و نه ادامه

دهنده‌ی محض؛ بلکه فرهنگ آنان ترکیبی از میراث گذشته، ارزش‌ها و دیدگاه‌های اسلامی بود و نشان دادند که فرهنگ ایران باستان می‌تواند با اسلام سازگار باشد و این شاید بزرگترین خدمت آنان به عالم اسلام و البته به ایران بود.

همان‌طور که پیش‌تر گفته‌شد در روند این پژوهش سعی شد تا حد امکان از منابع متنوع و گوناگون به‌جا مانده از عصر آل‌بویه و آثار نوشتاری دوره‌های بعد که مرتبط با موضوع هستند، استفاده شود که مهم‌ترین آن‌ها عبارتند از:

۱- تواریخ عمومی

این منابع از آغاز خلقت تا زمان مؤلف نوشته شده‌اند و هرچند اطلاعات آن‌ها کلی است؛ اما بیش‌ترین استفاده مورخ از این منابع مربوط به وقایع و رویدادهایی است که یا در هیچ منبع دیگر یافت نمی‌شود و یا نزدیک به زمان تألیف کتاب است. از مهم‌ترین تواریخ عمومی که در این پژوهش مورد استفاده قرار گرفتند، می‌توان به منابع زیر اشاره کرد:

۱- ۱. **مروج الذهب**: نوشته‌ی مسعودی از مورخان قرن چهارم ه.ق. و معاصر آل‌بویه است.

این کتاب چکیده‌ی مطالعات او در تاریخ عمومی اقوام و امم عالم است و در واقع دایره‌المعارف تاریخی آن عصر محسوب می‌شود. این کتاب هم‌زمان با روی کار آمدن آل‌بویه نوشته شده‌است و حوادث را تا سال ۳۳۶ ه.ق. با محوریت سرنوشت خلافت دربردارد. این منبع چندان که باید به مسائل فرهنگی، اجتماعی، اقتصادی اهمیتی نداده و بیش‌تر توجهش به رویدادهای سیاسی، آن‌هم بیش‌تر در رابطه با نهاد خلافت است. با این وجود این کتاب برای درک اوضاع سیاسی و نحوه‌ی قدرت‌گیری بویه‌یان نکات ارزنده‌ای دارد. وضعیت دیلمیان پیش از به حکومت رسیدن آل‌بویه، نحوه‌ی برخورد زیاریان و سرداران بدفرجامی مانند اسفاربن شیرویه و ماکان کاکلی با مردم نواحی مرکزی و غربی ایران، به‌قدرت رسیدن سه برادر بویی و زمینه‌ای را که برای به قدرت رسیدن آن‌ها در سرزمین خلافت به‌وجود آمد، به‌ویژه در دربار حکومت‌هایی مانند علویان طبرستان و زیاریان که بر روی کار آمدن آنان تأثیر مستقیمی داشتند، از مهم‌ترین مسائلی که در آن بازتاب یافته‌است. اما از آن‌جا که مسعودی بخشی از کتاب خود را اختصاص به ذکر سرگذشت، وقایع و اندرزهای گذشتگان و ملوک ایرانی اختصاص داده‌است، مندرجات آن برای فهم چگونگی تمدن ساسانیان و تأثیرات آن بر حکومت‌های پس از اسلام به‌ویژه آل‌بویه بسیار مفید و مهم است. بنابراین این کتاب یکی از مهم‌ترین کتاب‌های مورد استفاده در تحقیق و پژوهش حاضر به شمار می‌آید.

۱-۲. **تجارب الامم**: مهم‌ترین اثر تاریخی محمد بن محمد بن یعقوب، ملقب به مسکویه است که تا سال ۴۲۱ ه.ق. در حیات بود. سیر حوادث این کتاب بعد از طوفان نوح شروع می‌شود و به سال ۳۶۹ ه.ق. پایان می‌یابد. ولی آنچه مورد استناد ما قرار گرفته است جلدهای پنجم و ششم آن می‌باشد که حوادث را از سال‌های ۲۹۵ تا ۳۶۹ ه.ق. دربردارد. مؤلف چون اهل حکمت بوده، سعی کرده تاریخ را به منزله‌ی درس عبرتی تلقی نماید و حوادث را به دیده اعتبار و انتقاد بنگرد. به همین جهت کتاب او از ملاحظات اخلاقی و نکات اجتماعی سرشار شده است. از آن جایی که مسکویه از دانشمندان به نام عصر خود و خازن کتابخانه آل بویه بوده و از اسناد و مدارک دولتی استفاده کرده است، نوشته‌اش ارزش بیشتری می‌یابد. اطلاعات مندرج در این کتاب از سال ۳۴۰ ه.ق. به بعد، از طریق ابن عمید و یا مشاهدات شخصی خود مسکویه تأمین می‌شود. همچنین نوشته‌های وی فارغ از هرگونه تعصبات مذهبی است و حتی در برخی موارد، حامیان بویه‌ای خود را مورد انتقاد قرار می‌دهد. در این پژوهش باتوجه به اهمیت این کتاب در نقل اتفاقات دوران حکومت بویه‌یان آن هم به صورت مجزا و کامل، مکرر استفاده شده است و از منابع مهم مورد استفاده در این رساله می‌باشد.

از کتاب **ذیل تجارب الامم**، نوشته ابوشجاع محمد بن حسین بن عبدالله رودراوری، وزیر مقتدی عباسی، هم به همین شیوه و ارزش برای تحقیق استفاده شد. این کتاب در ادامه‌ی کتاب مسکویه رویدادها را از سال ۳۶۹ تا ۳۸۹ ه.ق. به رشته تحریر درآورده است. اما بیش‌ترین ارزش این کتاب مشتمل بر بخشی از اطلاعات منابع مفقود شده چون تاریخ هلال صابی است.

۱-۳. **تاریخ ثعالبی**: نوشته‌ی ابومنصور عبدالملک بن محمد اسماعیل ثعالبی نیشابوری، ادیب و نویسنده برجسته عصر بوییان (۴۲۹ - ۳۵۰ ه.ق.)، در تاریخ عمومی عالم تا زمان خود مؤلف است. ثعالبی این کتاب را به امر ابوالمظفر نصر بن ناصرالدین ابومنصور سبکتکین، برادر سلطان محمود غزنوی، نوشته است. آنچه اکنون از این کتاب باقی است بیش‌تر از دو جلد نیست که شامل تاریخ پادشاهان ایران باستان، پیامبرانی که پادشاهی کرده‌اند، فراعنه، فرمانروایان بنی اسرائیل، پادشاهان حمیر، شام و عراق تا ظهور اسلام، پادشاهان روم، هند، ترک، چین و اخبار میلاد پیامبر تا رحلت است. دو جلد دیگر آن که از تاریخ خلفای راشدین تا زمان خود مؤلف یعنی پادشاهی ابوالمظفر، ظاهراً از میان رفته است.

آن قسمت از تاریخ ثعالبی که درباره‌ی ایران باستان یعنی تاریخ پادشاهان سرزمین پارسیان از کیومرث تا یزدگرد می‌باشد برای پژوهش حاضر از اهمیت بسیاری برخوردار است. زیرا متن کتاب در توصیف آداب و رسوم اولیه‌ی شخصیت‌های اسطوره‌ای و افسانه‌ای در اعصار باستانی ایران، نقل حوادث به یادماندنی، کارهای بزرگ، آیین جلوس پادشاهان و جمله‌های فراوانی از

اندرزهای شاهان اسطوره‌ای و ساسانی است. با توجه به این که حکام آل‌بویه به منظور احیای سلطنت و نام ایرانی به الگوبرداری از پادشاهان ایران باستان پرداختند؛ لذا مندرجات این کتاب علاوه بر فهم چگونگی تمدن ساسانیان، برای پژوهش حاضر نیز منبع بسیار مفید و مهم است. چرا که با دیدگاه مقایسه بین اقدامات و سخنان این پادشاهان باستانی با تلاش‌ها و اقدامات حکام آل‌بویه می‌توان احتمال داد که از گذشتگان خود در چه زمینه‌هایی اخذ و اقتباس کردند.

۴-۱. **مجم‌التواریخ**: در حدود سال ۵۲۰ ه.ق. توسط نویسنده‌ای ناشناس در تاریخ عمومی عالم و ایران نوشته شده است. نویسنده علاوه بر تاریخ، گاه به جغرافیای شهرها پرداخته است و در بخش‌های مختلف کتاب، اهمیت ویژه‌ای به جمع‌آوری حکایات، افسانه‌های تاریخی و محلی مربوط به اشخاص و مکان‌ها و آثار تاریخی داده است. این کتاب هرچند اطلاعات کمی درباره آل‌بویه در بردارد؛ اما به سبب نزدیکی زمانی با آل‌بویه و استفاده از کتاب‌های ناپدید شده این عصر از جمله آثاری چون تاریخ ابوسعید آوی و تاریخ هلال‌صابی، دارای ارزش و اهمیت می‌باشد. مؤلف ضمن اختصاص بابی تحت عنوان آل‌بویه و اشاره‌ی اجمالی بر دوران امارت هر امیر بویهی، در سایر ابواب نیز به این حکومت اشاراتی مختصر دارد. در این کتاب به‌طور خاص به زنان، فرزندان و امیران آل‌بویه، سن، زمان تولد و وفات، مقابر و القاب آنان اشاره شده و رویداد حمله محمود غزنوی به ری و برافتادن آل‌بویه شاخه ری را آورده است.

۵-۱. **تکمله تاریخ طبری**: طبری از مورخان مشهور قرن سوم ه.ق. بود که کتاب خود را از آغاز آفرینش تا سال ۳۰۲ ه.ق. به رشته‌ی تحریر درآورده است. پس از او ذیل‌های بسیاری بر کتاب او نوشته شد که در واقع دنباله‌ی کار او بود. در این پژوهش از جلد اول تکمله تاریخ طبری نوشته‌ی عبدالملک همدانی که وقایع را از سال ۲۹۶ تا ۳۶۷ ه.ق. به صورت مختصر ضبط کرده است، استفاده شد. هرچند این اثر از بهترین مدارک تاریخی آل‌بویه است و نکات باریک تاریخی را ذکر نموده است؛ اما در برخی جاها چندین سال را از قلم انداخته است.

۶-۱. **المنتظم فی التاریخ الملوک والامم**: نوشته ابوالفرج ابن جوزی از مورخان قرن ششم ه.ق. است. این کتاب در تاریخ عمومی عالم از ابتدا تا ۵۷۴ ه.ق. برحسب ترتیب سال‌های وقایع، نگاشته شده و در واقع تا حدی تاریخ عراق به‌ویژه بغداد است. ارزش اصلی این کتاب در این است که ابن جوزی، اولین کس است که مرحله‌ی آخر حکومت آل‌بویه را نگاشته است. تنها نقطه ضعف این کتاب راه یافتن تعصبات سنی‌گرایانه او می‌باشد که در زمان وی متداول بود. در این پژوهش از جلد‌های ۶، ۷، ۸ که حوادث دوران بویه‌یان را دربردارد و اطلاعات ارزشمندی درباره‌ی اقدامات عمرانی و رفاهی حکام آل‌بویه در بغداد، برگزاری آداب و آیین‌هایی چون جشن غدیر، سوگ‌وراری عاشورا، تاج‌گذاری حکام آل‌بویه، القاب و خلعت‌های دریافتی از

خلیفه‌ی عباسی، بزرگان و شعرای مداح آل‌بویه و درگیری‌های خانوادگی آن عصر ارائه می‌دهد، بهره گرفته شد.

۷-۱. **الکامل ابن اثیر:** یکی از کامل‌ترین و معتبرترین کتاب‌های تاریخی درباره رویدادهای عالم، در شرحی سال‌شمارانه و با دقت و جزئیات از آغاز تاریخ تا سال ۶۲۸ ه.ق. می‌باشد. اطلاعات ابن‌اثیر به‌ویژه درباره‌ی پایان بویه‌پیمان که منابع کمتر است، بسیار ارزشمند و گاه کامل‌کننده منابع عصر آل‌بویه است. نوشته‌های ابن‌اثیر در رابطه با سال‌های پایانی دوره بویه‌پیمان، یعنی از ۴۲۳ ه.ق. تا ۴۴۸ ه.ق. منسجم‌ترین نوشته‌هایی است که به‌جای مانده‌است. ابن‌اثیر برای نگارش حوادث دوران اولیه‌ی آل‌بویه بیش‌تر اقدام به تلخیص کتاب‌های مسکویه و ابوشجاع کرده‌است. همچنین یکی از منابع اصلی وی در تاریخ این دوره، نوشته‌ی ابن‌جوزی بوده‌است. این کتاب متضمن نقل وقایع و حوادث خشک و خالی نیست. هرچند مؤلف بیش‌تر به مسائل صرف سیاسی پرداخته‌است و به مسائل فرهنگی کم‌تر توجه کرده‌است؛ اما از لابه‌لای مباحث آن می‌توان نکات ارزنده‌ای در بعد مسائل فرهنگی و اجتماعی عصر حاضر به‌دست آورد. نویسنده در مواردی مقتضی، اطلاعات مفیدی هم در باب احوال اجتماعی و عقاید و رسوم و حتی آثار ادبی به‌دست داده‌است. بنابراین از لابه‌لای وقایع مربوط به سال‌های ۳۲۲ تا ۴۴۸ ه.ق. در جلد‌های ۱۳، ۱۴، ۱۵ و ۱۶ ترجمه فارسی این کتاب اطلاعات بسیار ارزنده‌ای در زمینه تحولات فرهنگی دوران مورد بحث، کسب و استفاده شد.

۲- تاریخ‌های محلی

تاریخ‌های محلی در برابر تاریخ‌های عمومی قرار دارند که به تاریخ و شرح مردم یک واحد جغرافیایی خاص می‌پردازند و معمولاً پا را از دایره‌ی حوادثی که بر آن‌ها رفته فراتر نمی‌نهند. انگیزه‌ی اصلی نوشتن تاریخ‌های محلی شاید تعلقات بومی و محلی نویسندگان برای شناسایی تاریخ محل خود باشد. گرچه تعلقات سیاسی هم می‌تواند در آن تأثیرگذار باشد. اهمیت این دسته از منابع از آن جهت است که زندگی اجتماعی مردم در آن نمود پیدا می‌کند و جزئیات بیش‌تری را درباره‌ی یک منطقه در اختیار ما می‌گذارد. همچنین از دسته اولین‌ترین منابع پیرامون منطقه مورد بحث خود هستند. معمولاً نویسندگان تاریخ‌های محلی علاوه‌بر منابع مکتوب به منابع شفاهی هم دسترسی داشته و از مردم کسب خبر کرده‌اند. تاریخ قم، تاریخ طبرستان، فارس‌نامه، شیرازنامه و محاسن‌الاصفهان از مهم‌ترین منابعی هستند که درباره وضع این مناطق در دوره‌ی آل‌بویه مطالب ارزشمندی دارند.

۱-۲. تاریخ قم: یکی از منابع مهم این دوره است که توسط محمدبن حسن قمی در سال ۳۸۷ ه.ق. نوشته شده است. نویسنده در این کتاب شرح کافی از پیشینه قم، خاندان علوی و سادات فاطمی که در قم سکنی گزیده بودند، اماکن، مزارها، کاریزها، آتشکده‌ها، نوع محصولات، نحوه دریافت خراجها، آمدن عربها به قم و خاندانهای ساکن به دست می‌دهد که تمام آنها را از مآخذ معتبر قدیم و از دفاتر رسمی و اسناد محلی به دست آورده است. اهمیت این کتاب در این است که هم‌زمان با نیمه اول حکومت آل بویه با حمایت صاحب‌بن‌عباد، وزیر مشهور رکن‌الدوله، نوشته شده است. اهمیت دیگر آن به بیان مسائل اجتماعی و اقتصادی برمی‌گردد. این کتاب، مطالب بسیاری درباره کشاورزی قم دربر دارد که در منابع اصلی و قدیمی کم‌تر می‌توان بدانها دست یافت. علاوه بر این از جهت اشتغال بر اطلاعات مهم درباره مسایل اجتماعی و فرهنگی شهر قم چون نحوه برخورد حکام آل بویه با سادات و علویان، اقدامات رفاهی و عمرانی حکام و وزیران بویهی و چگونگی رفتار صاحب‌بن‌عباد و پدرش با مردم، منبعی مؤثر برای تحقیق در عصر آل بویه می‌باشد.

۲-۲. محاسن الاصفهان: در عهد ملک‌شاه سلجوقی، بین سال‌های ۴۸۵ - ۴۶۵ ه.ق. توسط مفضل‌بن‌سعید مافروخی به زبان عربی نوشته شده است و در سال ۷۲۹ ه.ق. توسط حسین‌بن‌محمد بن ابی‌الرضا آوی به فارسی ترجمه شده است. این کتاب با این‌که تاریخ مرتبی از حوادث اصفهان نیست اما دارای اطلاعات و فواید مهم تاریخی، جغرافیایی و ادبی درباره اصفهان در سده‌های نخستین اسلامی به‌خصوص سده‌های چهارم و پنجم هجری است. آگاهی‌های موجود در این اثر در زمینه‌ی مسائلی چون برگزاری آداب و جشن‌هایی چون جشن نوروز و یا اقدامات عمرانی، رفاهی، علمی و فرهنگی حکام آل بویه و وزیران آنان در شهر اصفهان در تدوین این رساله اهمیت داشته است.

۳-۲. فارس‌نامه: این کتاب در بین سال‌های ۵۱۰ - ۵۰۲ ه.ق. توسط ابن بلخی برای سلطان محمدبن‌ملک‌شاه سلجوقی تألیف شده است. کتاب ابن بلخی که در تاریخ بسیار نزدیک به سقوط بویان فارس نوشته شده است، دارای آگاهی‌های ارزشمندی در تاریخ سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، جغرافیایی سرزمین فارس از پیش از اسلام تا عهد نویسنده می‌باشد و به جهت اطلاعات و معلومات مفید از رویدادها و اقدامات عضدالدوله در شیراز، از مهم‌ترین تواریخ محلی است که به مقیاس وسیعی در نوشتن این پژوهش مورد استفاده واقع شد.

۴-۲. تاریخ طبرستان: در اوایل قرن هفتم هجری قمری توسط بهاء‌الدین محمدبن حسین اسفندیار نوشته شده است. یکی از مهم‌ترین و قدیمی‌ترین تاریخ‌های محلی درباره‌ی وضعیت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و مذهبی شمال ایران یعنی همان منطقه‌ای که آل بویه از آنجا

برخاستند و نیز متضمن اطلاعات دقیقی درباره دیلمیان، امامان زیدی مذهب، نقش و تأثیر علویان طبرستان در تشکیل دولت بوییان، شرح قبیله و نسب آل بویه، فضای علمی عهد عضدالدوله و شعرای مداح وی چون متنبی، ابوبکر خوارزمی طبری، دیواره‌وز و استادعلی پیروزه می‌باشد. ارزش آن در به‌کارگیری مطالب کتاب‌هایی است که اکنون از بین رفته‌است. قسمت دوم که به این کتاب الحاق شده، اگرچه روشن نیست که تألیف ابن اسفندیار باشد، اما اطلاعات قابل توجهی نیز پیرامون مناسبات و توافقات سامانیان و زیاریان با حکام آل بویه و مدت استیلای آنان بر طبرستان ارائه می‌دهد.

۲-۵. شیرازنامه: در سال ۷۴۴ ه.ق. توسط ابوالعباس احمد بن ابی‌الخیر، مشهور به زرکوب شیرازی نوشته شده‌است. این کتاب علاوه بر اطلاعات و روایاتی درباره‌ی ویژگی‌ها و مزایا، رجال و مشاهیر شهر شیراز، اطلاعاتی مختصر درباره‌ی ملوک و امراء فارس از ابتدا سلطنت آل بویه تا به انتهای امارت ملک محمود به دست می‌دهد. کتاب زرکوب از لحاظ تاریخی حاوی اطلاعات جالبی از لشکرکشی‌ها، رخدادهای سیاسی و نظامی در آن منطقه می‌باشد و برای روشن شدن وضعیت سرزمین فارس در عهد آل بویه مفید است. همچنین اشاراتی به اقدامات عمرانی و علمی حکام آل بویه در سرزمین فارس، فیلان جنگی عضدالدوله، نبردها و اختلافات خانوادگی این حکومت نیز شده‌است.

۳- تواریخ سلسله‌ای

این دسته از تواریخ که محور بحث آن‌ها سرگذشت وقایع فرمانروایان یک سلسله است برای فهم تاریخ یک سلسله مهم‌ترین منبع هستند. زیرا از لحاظ کمیت، اطلاعات و مباحث، بیش‌تر و دقیق‌تر از تاریخ‌های عمومی هستند. اما این دسته از منابع به سیاست و حکومت بیش‌تر از زندگی اجتماعی توجه کردند و جنبه‌های جانبدارانه در آن‌ها در مقایسه با تواریخ عمومی بیش‌تر است. مفقود شدن بسیاری از منابع اختصاصی این عصر مانند کتابی *در مختصر اخبار آل بویه* نوشته‌ی ابومحمد حسن بن علی نانا، *تاریخ ثابت بن سنان*، کتاب *التاجی فی اخبار بونی بویه* نوشته‌ی ابراهیم هلال صابی، سبب شد از تواریخ درباره‌ی رقیب هم‌عصر مانند *تاریخ بیهقی* و *تاریخ یمینی* در این پژوهش استفاده شود.

ارزش و اهمیت این تواریخ در این است که پرتو روشنی از روابط میان بویه‌یان و سامانیان و غزنویان ارائه می‌دهند و نه تنها مکمل اطلاعات ما درباره‌ی آل بویه است؛ بلکه از طریق مقایسه میان این تواریخ و نوشته‌های مورخین درباره بویه‌یان این امکان را به خواننده می‌دهد تا حقیقت را باز یابد. همچنین اشاراتی از مسائل گوناگون اجتماعی و مذهبی در آن‌ها است که طرز تفکر مردم

در قرن چهارم و پنجم هجری قمری و آداب و رسوم اجتماع آن روزگار را نشان می‌دهند و از این جهت نیز، در نگارش تاریخ عصر آل‌بویه و پژوهش حاضر، منابعی درخور اهمیت هستند.

۴- کتاب‌های جغرافیایی

این منابع که به معرفی جغرافیای تاریخی سرزمین‌های گوناگون جهان و یا بخشی از آن می‌پردازند در نوشتن این پژوهش بسیار سودمند و پر کاربرد بودند. زیرا علاوه بر این که اطلاعاتی غنی درباره‌ی وضعیت جغرافیایی مناطق مورد نظر به دست می‌دهند در زمینه‌ی مسائل فرهنگی، باورها و عقاید و آداب و رسوم دربردارنده‌ی اطلاعاتی هستند که در کتاب‌های تاریخی امکان دستیابی به آن‌ها وجود نداشت.

۴-۱. **مسالك وممالك اصطخری**: ابواسحاق ابراهیم بن محمد الفارسی الاضطخری، معروف به کرخی از مردم اضطخر فارس بود که مدت‌ها در عصر آل‌بویه زیست و در سال ۳۴۶ ه.ق. درگذشت. کتاب وی به جهت هم‌زمان بودن با آغاز آل‌بویه اهمیتی ویژه دارد. این کتاب حاوی اطلاعات جغرافیایی و تاریخی است که در خلال تشریح قلمرو اسلام، موقعیت دیلم را به‌عنوان خاستگاه بویه‌یان و ویژگی مردم آنجا را بررسی کرده و نکات اجتماعی بسیاری در آن وجود دارد. اگرچه بیش‌تر به مسائل جغرافیایی پرداخته‌است؛ اما امور اجتماعی و نکات تاریخی سرزمین‌های تحت سلطه‌ی آل‌بویه را هم مدنظر داشته‌است.

۴-۲. **احسن التقاسیم فی المعرفة الاقالیم**: در حدود سال ۳۷۵ ه.ق. توسط ابو عبدالله محمد بن احمد مقدسی نوشته شده‌است. در میان کتاب‌های مسالك وممالك که از قرن چهارم ه.ق. باقی مانده‌است گویا هیچ کدام از لحاظ دقت و توجه در جهات مختلف زندگی مانند کتاب مقدسی نباشد. مقدسی این اثر را براساس تجربه و تحلیل‌های شخصی، مشاهدات و اخباری که در طول سفرش شنیده‌بود، نوشته‌است. در کتاب او نکات مهم و جالبی از فرهنگ، آداب و رسوم، اوضاع اقتصادی و مذهبی سرزمین‌های شرقی جهان اسلام و قلمرو آل‌بویه به چشم می‌خورد. خصوصاً در زمینه‌ی زبان و گویش‌های هر ناحیه، درباره‌ی نام‌های مردمان که در هر ناحیه بیشتر معمول بوده‌است، وضع آب و هوا، محصولات و خوراک، اخلاق و آداب و رسوم دقت کافی نموده‌است. اطلاعاتی درباره طرز زندگی، لباس پوشیدن، آداب و عادات و خرافات، اطلاعاتی دینی و گفتگو از مبارزات و تعصبات فرقه‌ای به دست می‌دهد. مقدسی ابتدا اوضاع کلی جغرافیایی هر منطقه را مورد بررسی قرار داده سپس به شرح و توصیف هر شهر و بخشی مبادرت کرده‌است. در مورد هر بخش و شهر، مطالب گران‌بهایی درباره آثار تاریخی، اوضاع اجتماعی، سیاسی و اقتصادی آنها بیان داشته‌است؛ به همین جهت می‌توان از مطالب این کتاب،